

BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISH OMILLARI

Abdusalomova Sevara Dilshod qizi

Samarqand davlat chet tillar instituti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Insoniyat taraqqiyoti tadrijida til, nutq va tafakkurning ahamiyati katta. Til, ong va tafakkur bilan chambarchas bog‘liq. Bu ikki tushuncha bir-birini taqozo etadi va biri ikkinchisiz mavjud bo‘la olamaydi. Tafakkur jarayoni ongimizda til elementlari ko‘rinishida kechadi. Demak, til ong va tafakkur bilan chambarchas bog‘liq. Nutq til bilan bog‘liq hodisa bo‘lib, uning takomili tildagi leksik birliklarning insonning tezkor xotirasidan o‘rin olishi va uning nutq jarayonida tezkor qo‘llay olishi va uning nutq jarayonida tezkor qo‘llay olish qobiliyatiga bog‘liq.

Kalit so‘zlar: til, bola ongi, Maktabgacha yosh, xalq og‘zaki ijodi, harakatlar strategiyasi, tevarak-atrof, ilm-fan, jamiyat, ijtimoiy moslashuv, nutq, tafakkur.

Аннотация. Язык, речь и мышление имеют огромное значение в развитии человечества. Язык тесно связан с сознанием и мышлением. Эти два понятия являются взаимоисключающими и одно не может существовать без другого. Мыслительный процесс происходит в нашем сознании в форме языковых элементов. Поэтому язык тесно связан с сознанием и мышлением. Речь - явление языковое, ее развитие зависит от способности человека быстро припоминать и использовать лексические единицы языка в процессе речи.

Ключевые слова: язык, сознание ребенка, дошкольный возраст, народное устное творчество, стратегия действия, среда, наука, общество, социальная адаптация, речь, мышление.

Abstract. Language, speech and thinking are of great importance in the development of humanity. Language is closely related to consciousness and thinking. These two concepts require each other and one cannot exist without the other. The process of thinking takes place in our minds in the form of language elements. Therefore, language is closely related to consciousness and thinking. Speech is a phenomenon related to language, and its perfection depends on the fact that lexical units in the language are taken from a person's working memory and can be quickly used in the speech process.

Key words: language, child's consciousness, Preschool age, folk oral creativity,

action strategy, environment, science, society, social adaptation, speech, thinking.

Kirish. Keying yillarni jamiyatimizda tub o‘zgarishlar, islohotlar davri deyishimiz uchun yetarli asoslar bor. 2017 yilda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar Strategiyasi” 2017-2021 yillarda mamlakatimizni kompleks rivojlantirish, shuningdek, yurt taraqqiyotini ta’minlashning ustuvor jihatlarini belgilab bergan dastur bo‘lib xizmat qildi. Shubhasiz, 2017-2021 yillar mamlakatimiz tarixida “Yangi O‘zbekiston” jamiyatini barpo etish va “Uchinchi Renessans” poydevorini qo‘yishdek ulug‘vor maqsadlarga kirishilgani bilan qoladi. Islohatlar kontekstida ta’lim va fan sohasida bo‘layotgan e’tibor alohida e’tirofga loyiq. Keyingi besh yil davomida barcha turdagi ta’lim bosqichlarini tubdan takomillashtirish bo‘yicha bir qator Prezident farmoni va qarorlari qabul qilindi. Bola nutqini shakllantirish va rivojlantirish masalasi pedagogikaning asosiy muammolaridan bo‘lib kelgan.

Darhaqiqat, bolalar nutqining shakllanashi bir qancha omillari bog‘liq va ularni tahlil qilish mazkur muammoning yechimiga nisbatan to‘g‘ri yondashuvni ta’minlaydi. Mazkur omillar sifatida oila va ta’lim muassasasidagi muhit, bolaning ruhiy holati, imkoniyatlari, jismoniy salomatligi, faolligi, axloqiy va estetik sifatlarini keltirish mumkin. Olib borilgan ilmiy ish va tahlil hamda tavsif etish boshlang‘ich ta’lim yoshidagi bolalar nutqini takomillashtirishning ilmiy asoslari va tadqiq etish darajasini aniqlash imkoniyatini beradi. Boshlang‘ich ta’lim yoshidagi bolalar nutqini rivojlantirish masalalarini tadqiq etish mamlakatimizda o‘tgan asirning 50-yillarida boshlangan.

Xalq og‘zaki ijodi, shubhasiz, bola tarbiyasida, xususan, ularning nutqini rivojlantirishda katta imkoniyatlar va juda boy qadriyatlarga ega so‘z san’ati turidir. Xususan, uning ertak, afsona, rivoyat, tez aytish, topishmoq, maqol kabi janrlari o‘quvchi-yoshlarning dunyoqarashini, tasavvurini, tafakkur imkoniyatlarini, xotirasini, ruhiyatini, nutqini tarbiyalashda bemisl ahamiyatga ega ekanligi mazkur janrlarning o‘ziga xosligi va ichki imkoniyatlarida namoyon bo‘ladi. Insoniyat taraqqiyoti tadrijida til, nutq va tafakkurning ahamiyati katta. Til, ong va tafakkur bilan chambarchas bog‘liq. Bu ikki tushuncha bir-birini taqozo etadi va biri ikkinchisiz mavjud bo‘la olmaydi.

Tafakkur jarayoni ongimizda til elementlari ko‘rinishida kechadi. Demak, til ong va tafakkur bilan chambarchas bog‘liq. Nutq til bilan bog‘liq hodisa bo‘lib, uning takomili tildagi leksik birliklarning insonning tezkor xotirasidan o‘rin olishi va uning

nutq jarayonida tezkor qo‘llay olishi va uning nutq jarayonida tezkor qo‘llay olish qobiliyatiga bog‘liq. Bu esa so‘zga e’tibor, badiiy mutola, turli ijtimoiy munosabatlar vosiyasida hosil bo‘ladigan lingvo-psixologik ko‘nikmalar bo‘lib, unga ichki va tashqi omillar vositasida ta’sir qilish mumkin. Nutqni egallashning asosiy bosqichi boshlang‘ich ta’lim davriga to‘g‘ri keladi va keyinchalik u muntazam rivojlanish xususiyatiga ega.

Boshlang‘ich ta’lim yoshidagi bolalar nutqini rivojlantirish maktabgacha ta’lim muassasalarida shu yo‘nalishda olib borilgan amaliy ishlarga asoslanadi. Bolalar nutqini shakllantirish va rivojlantirish borasida olib borilgan nazariy va amaliy tadqiqotlar nutqiy faoliyatning yaxshilanishida rag‘batning kuchaytirishiga sabab bo‘lmoqda. Nutqiy faoliyat nutqiy harakatlar bilan yaxlitlik kasb etganda samarali muloqot jarayoni qaror topadi. Ularda verbal va noverbal muloqot shakllaridan o‘rinli va unumli foydalanish nutqning ta’sirchanligini oshirishi isbotlangan. O‘zbek ma’rifatparvarlaridan biri Abdulla Avloniyning serqirra ijodiy faoliyatida ta’lim va tarbiya masalasi alohida o‘rin egallaydi. Abdulla Avloniy o‘z asarlarida ilm olish muammosini birinchi o‘ringa qo‘yadi. Avloniy ilm tarbiya jarayonida o‘zlashtiriladi, u yaxshini yomondan, ezgulikni yovuzlikdan, joizni nojoizdan farqlash imkonini beradi, deb hisoblaydi.

O‘qish va o‘qitish uslubiga isloh kiritishi, yangi maktablarning tashkil qilinishi, o‘quvchilarga zamonaviy bilimlar berish, sharq va g‘arb tillarini o‘rgatish kabi masalalarning ta’lim amaliyotiga kiritilishi Abdulla Avloniy nomi bilan bog‘liq. R.M. Qodirovaning tadqiqotlarida esa 5-6 yoshli bolalar nutqini rus tilini o‘qitish jarayonida rivojlantirishning omillari tadqiq etilga. Hususan, bolalarning nutqini rivojlantirishning pedagogik-psixologik omillari, bolalarga rus tilini diologik nutq vositasida o‘qitishning uslubiyati, rus tilini o‘qitish jarayonida bolalarda baynalminallik va vatanparvarlik fazilatlarini shakllantirish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, mazkur tadqiqotchilar tomonidan bolalar nutqini rivojlantirishning amaliy jihatlari, xususan, bolalar hikoyalarini tasniflash, hikoya o‘qish (tinglash) jarayonining nutqni shakllantirishdagi roli, tevarak-atrofdagi predmetlarni tavsiflash, adabiy asoslarni hikoya qilib berish, rasmga qarab hikoya qilish, shaxsiy va jamoa tajribasidan misol keltirish, ijodiy hikoya qilish kabi omillar tavsiflangan.

Shunday ekan, maktabgacha va boshlang‘ich ta’limda nutqni shakllantirish va rivojlantirish borasidagi ishlarning integratsiyasini ta’minlash, dasturlardagi uzviylik masalalarini qaytadan ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq. Bunda, maktabgacha ta’limda nutqni shakllantirish bilan bog‘liq: fikrni ifodalay olish, bog‘liqlik nutq ko‘nikmalari,

boshlang‘ich ta’limda esa uni rivojlantirish masalasiga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq. Boshlang‘ich ta’limda yana rasm asosida hikoya tuzish, badiiy matnni qayta hikoya qilib berish, til elementlarining grammatik tabiatiga ham e’tiborni qaratish qo‘l keladi.

Yuqorida bildirilgan fikrlarga ko‘ra, Avloniyning pedagogik qarashlarida bolalar nutqiy faoliyatini rivojlantirish masalasi badiiy adabiyot bilan bog‘liqlikda qaraladi. U pedagog sifatida badiiy adabiyotning lingvistik va kommunikativ imkoniyatlarini bolalar ma’naviy kamoloti, xususan, nutqning rivojlanishida asosiy omil sifatida ko‘radi. Avloniyning dastlab yaratgan darsliklarida berilgan kichik hikoyalarning ikki jihatini ajratib ko‘rsatish mumkin:

1) Hikoyalardagi ibratli xulosalar o‘quvchilarning dunyoqarashini kengaytirish, hayot haqidagi xulosalarini boyitish, tafakkurini o‘stirish bilan bog‘liq tarbiyaviy jihat;

2) Hikoyalarni o‘qish jarayonida o‘zlashtiriladigan nutqiy ko‘nikmalar bilan bog‘liq ta’limiy jihat. Demak, Abdulla Avloniy o‘zining ta’lim va tarbiya konsepsiyasida bolalarning nutqiy qobiliyatlarini o‘stirish masalasiga e’tibor qaratgan, ularni o‘zlashtirishda badiiy adabiyotga asosan vosita sifatida qaragan.

Xulosa bola nutqini rivojlantirish har doim muhim masala sifatida qaralgan. Shu sababdan ham bolalar nutqini rivojlantirish masalasi keng qamrovli va ko‘p omillar pedagogik muammo sifatida ilmiy jamoatchilikning e’tiborini ko‘pdan beri jalb qilib kelmoqda. Ularda muammo turli xil aspektlarda tadqiq qilingan. Ayniqsa, bu borada rus pedagog olimlarining xizmati katta bo‘lib, mahalliy tadqiqotchilar tomonidan hali amalga oshirilishi lozim bo‘lgan tadqiqotlar talaygina. Shubhasiz, bolalar nutqini rivojlantirish masalasini turli kurslar orqali tadqiq qilinishi o‘zining nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ham ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Xatambojevna, A. S. “Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tarbiyalanayotgan 6-7 yoshli bolalarni ijtimoiy-hissiy rivojlanishining shart-sharoitlari”. O‘zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali., T.: 2023 y., 2(17), 344-350-betlar.
2. Qodirova R.M. “Maktabgacha yoshdagi bolalarda dialogik nutqni rivojlantirishning psixologik omillari”
3. Тихеева Е.И. “Развитие речи детей” Пособие для воспитателей детских садов. Издание 4-е. –М.: Просвещение. 1981. -144 с.;